

ОГЛЯДИ

Михеев С. М. *Кто писал «Повесть временных лет»?* М.: «Индрик», 2011. [Славяно-германские исследования. Т. 6], 280 с.

Ще у 1868 р. К.М. Бестужев-Рюмін писав, що про найдавніше літописання вже «трудно сказать что-нибудь новое». Можна подумати: поважний, але недалекоглядний, вчений помилявся. Бо ж за останні 150 років ледь не кожний наступний дослідник літописів вважає, що вносить хоча б щось цілковито нове до однієї найбільш розроблених ділянок руського джерелознавства. Одним з подібних внесків є книга С.М. Міхеєва.

Вона складена з трьох глав. Перша глава, за задумом автора, покликана «встановити текст», який у подальшому належить стратифікувати. Тут проаналізовано основні списки та «родина списків», де відображено текст *Повісті временних літ (ПВЛ)*. Для того, щоб висвітлити побутування *ПВЛ* у літописанні XII–XV ст., автор звертається до історії основних літописних традицій: новгородської, ростово-суздальської та південноруської. Також С.М. Міхеєв розглядає різночитання у тексті *ПВЛ* за основними списками, обговорює питання контамінації та визначення оригінальних читань.

Але вже у цій главі автор звертається і до проблем стратифікації. Зокрема, він зводить разом висновки провідних, на його думку, дослідників літописання, що дає йому змогу визначити основні «текстуальні пласти» *ПВЛ*. В результаті, наприкінці глави С.М. Міхеєв встановлює не стільки текст, скільки майже готову наперед схему історії раннього літописання, яку належить творчо розвинути, поглибити і підкоригувати.

Друга глава відкривається теоретичною частиною. С.М. Міхеєв пояснює свої принципи стратифікації тексту *ПВЛ* на основі виокремлення «маркерів» — специфічних особливостей (лексичних, граматичних, риторичних, пов'язаних з використанням певних джерел і т.д.) пластів літопису. Ці пласти, у свою чергу, нібито відображають історичні тексти (за Шахматовим, іменовані «зводами», окрім найдавнішого), що послідовно нашаровувались одне на одного. Практичним втіленням цієї теорії є підрахунки і списки фрагментів *ПВЛ*, що відзначаються тим чи іншим маркером. Автору вдається розбити майже весь текст на більші чи менші уривки, віднесені ним до певного пласту. Проте, вся «теорія маркерів» працює тільки тоді, коли ми, як і С.М. Міхеєв, безумовно приймаємо наперед існування кількох цілковито різних (за авторством, задумом, часом написання) текстуальних пластів *ПВЛ*. Бо без заданої схеми власне виокремлення «маркерів» було б проблематичним.

Продовжено другу главу окремими розвідками щодо стратифікації тих чи інших ділянок тексту *ПВЛ*.

Третя глава містить характеристику та нариси історії складання і переміщення гіпотетичних пам'яток раннього літописання: «Давнього Сказання» (1016–1017 рр.), «Зводу Никона» (кінець 1070-х років), «Початкового зводу» (1093–1097) та його «анналістичного продовження» (до 1115 р.), *ПВЛ* (1116 р.) та її редакції 1117 р. У висновках до цієї глави та загалом до книги С.М. Міхеєв подає загальну реконструкцію історії раннього літописання, а також історії трансляції його пам'яток у текстах XII–XIII ст. Дослідник прагне точно встановити кількість і склад рукописів, що містили літописні тексти і виникли на території Русі в домонгольський період.

У додатках до книги автор вміщує повний каталог «маркерів» різних пластів тексту, вказуючи усі фрагменти, де наявний той чи інший маркер. Тут же подано список реконструйованих вставок, та здійснено «робочу реконструкцію» складу «Давнього Сказання» та «Зводу Никона».

Такий фінал праці С.М. Міхеєва вочевидь апелює до *Разысканий* О.О. Шахматова, що теж закінчуються робочою реконструкцією найдавніших літописних зводів. Цікаво, що схема раннього літописання, яку автор одержує наприкінці (але уже передбачає на початку), з деякими змінами відтворює схему того ж О.О. Шахматова. Цей (не)очікуваний результат спонукає до питання: в якій мірі положення даного дослідження є новими? Шукати на нього відповідь пропонуємо як фахівцям-літописознавцям, так усім зацікавленим у давньоруській історії. Безперечно цікава книга С.М. Міхеєва є, утім, черговою постановкою п'єси Шахматова, яку грають (зрозуміло, з різними декораціями, акторами, музикою і авторськими прочитаннями) уже понад століття. Здається, слова Бестужева-Рюміна через 150 років все ще актуальні.

В. А.

Петрухин В. Я. «*Русь и вси языци*»: Аспекты исторических взаимосвязей: Историко-археологические очерки. М.: Языки славянских культур, 2011, 384 с. [Studia historica]

В основу книги покладено статті і замітки, опубліковані автором в 1976–2010 рр. Організовані в одинадцятьох тематичних блоках, вони покликані за задумом автора «виявити свідчення і механізми етнокультурної взаємодії Русі зі світом Східної Європи та Євразії» (с. 9). У монографії розглядаються проблеми найдавніших відносин балто-слов'янської спільноти з фіно-угорським світом, взаємозв'язки Русі з варягами, хозарами і євреями, протоболгарами, уграми та зауральською югрою. Чимало уваги також приділяється ранній історії та культурі Київської Русі.

Представлений у п'ятому розділі матеріал містить знайомі з попередніх праць В.Я. Петрухіна міркування автора про співвідношення «міфологічного» й «історичного» в ранньому київському літописанні. У шостому розділі розглядаються питання «вибору віри» у Східній та Північній Європі. Тут представлено сюжет про «запону» із судищем Господнім, продемонстровану князю Володимиру грецьким місіонером (с. 162–170), невеличкий етюд про роль норвезького конунга Олава Трюггвасона у справі поширення християнства на Русі (с. 171–175) та замітки про північноєвропейські паралелі перепохованню та хрещенню останків язичницьких предків Володимира — Ярополка й Олега (с. 176–181).

У сьомому розділі монографії — «Язичництво в давньоруській книжності» автор аналізує язичницькі мотиви Слова о полку Ігоревім, намагаючись знайти відповідь на питання, чому «русичі» Слова о полку Ігоревім названі в цьому творі «онуками Даждьбога». Далі він вкотре звертається до характеристики язичницького пантеону князя Володимира 980 р., демонструючи численні біблійні запозичення старокиївського книжника, якими той користався, змальовуючи його головних персонажів. Називаючи слідом за Л.С. Клейном заповнення рову капища Володимира «будівельним сміттям чи рештками споруди християнських часів» (с. 194–195), автор не враховує нову літературу з цього питання. Слідом за цим у розділі вміщено замітки про специфіку свят середньовічної Русі та про співвідношення літописного переказу про «проводи Перуна» з календарним фольклором східних слов'ян.

Привертає увагу десятий розділ монографії В.Я. Петрухіна — «Давні традиції в російській історіографії». Тут вміщено замітки про історизацію в пам'ятках російської книжності XVII ст. гаданого новгородського посадника Гостомисла, який в «Історії Російській» В.М. Татищева перетворився на «славенського князя» та міркування автора про джерела «татищевських відомостей» про Київську Русь. Вважаючи проблему походження і складу «Йоакимівського літопису» Татищева відкритою, він солідаризується з думкою про те, що «цей літопис відноситься до зразків історіографії XVII ст. і не може слугувати джерелом з давньоруської історії» (с. 301).

Завершальний, одинадцятий розділ монографії містить доповнений варіант статті, написаної свого часу автором у співавторстві з О.В. Беловою («Про «нечестиві» народи на Страшному суді: есхатологічний та іконографічний мотив») та замальовку, у якій йдеться про стереотипи сприйняття іновірців й чужоплемінників в суспільній свідомості та культурі Русі.

Петрухин В. Я. *Русь в IX–X веках. От призвания варягов до выбора веры.* М.: ФОРУМ; Неолит, 2012, 464 с.

У монографії розглядаються різноманітні аспекти формування Давньоруської держави в «геополітичному контексті» етнокультурних і політичних процесів, що спливали в Європі наприкінці I тис. н.е. У ній представлено вже знайомі читачеві за раніше опублікованими статтями та книгами автора (Див. напр.: Петрухин В.Я. *Древняя Русь: Народ. Князья. Религия. Из истории русской культуры.* Т. I. (Древняя Русь). М., 2000; Петрухин В.Я. «Русь и все языци»: Аспекты исторических взаимосвязей: Историко-археологические очерки. М., 2011) сюжети на тему слов'янського етногенезу та походження Русі, її взаємовідносин із хозарами та іншими народами тогочасного середньовічного світу. У книзі також розглядаються не раз артикульовані автором питання щодо історичної достовірності літописної легенди про закликання варягів та діяльності перших київських князів. Автор і далі переймається пошуками (знайдених ним у попередніх працях) літературних ремінісценцій вміщеного у Повісті временних літ сюжету про «запону» із судищем Господнім (у так званій «Промові Філософа») (с. 375–380) та хрещення останків язичницьких предків Володимира — Ярополка й Олега.

Звичному колу ідей та сюжетів відповідає традиційне для робіт В.Я. Петрухіна коло використаної наукової літератури. Книзі не зашкодило б врахування ширшої бібліографії, зокрема, й інтерес до праць українських авторів.

В. Р.

Гимон Т. В. *Историописание раннесредневековой Англии и Древней Руси: сравнительное исследование.* М., 2011, 696 с.

Книга Т.В. Гімона — результат багаторічних досліджень у галузі порівняльного джерелознавства. Об'єктами порівняння обрано середньовічні традиції історіописання Англії і Київської Русі. Праця складається з двох частин: перша — стосується форм історіописання, друга — способів роботи середньовічних історіографів.

У першій главі першої частини («Письменная культура Англо-Саксонской Англии и Древней Руси: сравнительный очерк») автор пояснює вибір об'єктів порівняння. На думку дослідника, Київська Русь і ранньосередньовічна (власне донорманська) Англія схожі за багатьма параметрами культурного і суспільного розвитку, що легітимізує типологічне порівняння історіографічних традицій.

Друга глава, «Анналы и летописи», розпочинається з термінологічного вступу, де роз'яснено принципи використання слів «аннали», «хроніки» і

«літописи» як загалом у сучасній медієвістиці, так і у даній праці. Автор аналізує праці дослідників континентальної та англійської анналістики, а також руського літописання, і доходить висновку про доцільність термінологічного розмежування «хронік» і «анналів» та про можливість зіставлення англійської анналістики з руським літописанням.

Далі, після огляду комплексу збережених текстів, Т.В. Гімон пропонує огляд історії англійського і давньоруського історіописання, як воно на сьогодні уявляється дослідникам. При цьому розвиток літописної традиції представлено за модифікованою версією схеми О.О. Шахматова, яка ще залишається найбільш впливовою серед русистів.

У чотирьох наступних параграфах цієї глави Т.В. Гімон розкриває особливості форми й змісту аналізованих джерел: структуру текстів і хронологічні формули; стан і параметри рукописів; тематику повідомлень (а отже і коло зацікавлень авторів); місця ведення анналістичних записів і обставини появи текстів (соціальне походження анналістів, замовники/ініціатори створення текстів, статус авторів).

Глава третя, «Пространные тексты, отличные от анналов и летописей», розповідає про інші (нелітописні) жанри історіописання, що розвивалися у Англії та на Русі. Так, автор здійснює огляд і зіставлення творів з «всесвітньої історії», що побутували в обох країнах (латиномовні — у Англії, перекладні візантійські хроніки, а також хронографи — на Русі); місцевих «церковних історій» (з руського боку — *Києво-Печерський патерик*); біографій правителів (на Русі — твори Мономаха). Окремо увагу приділено спробам «зв'язної історії», зокрема *Галицько-Волинському літопису*, який традиційно вважається твором нелітописного типу. Крім того, Т.В. Гімон порівнює «початкові історії» двох країн. Проте, тут порівняння є менш коректним, оскільки цілком реальна праця Беди Достославного зіставлена з гіпотетичним «Найдавнішим Сказанням», начебто основою *Повісті временних літ*.

Четверта глава присвячена «малим формам історіописання», таким як аннали на пасхальних таблицях, «малі хроніки» і «літописчики», списки правителів та ієрархів, «протоавтобіографії» та навіть написи на полях книг та стінах соборів.

П'ята глава, що розпочинає другу частину книги, присвячена методикам дослідження середньовічних історичних текстів. Автор робить наголос на прийомах палеографії і кодикології, а також — внутрішній критиці тексту, яка уживається у випадках, коли оригінальні рукописи не збереглися. У шостій главі Т.В. Гімон пропонує реконструкцію історії найдавнішого англійського «живого літопису», збереженого рукопису анналів X–XI ст., який можна плідно дослідити за допомогою палеографічних та кодикологічних методик. Сьома глава є логічним продовженням попередньої: тут здійснено реконструкцію історії англійської анналістики середини — другої половини XI ст. на основі збережених рукописів. Серед іншого, дослідник піднімає питання часу і місця ведення записів, співвідношення текстів різних анналів, редакторських прийомів.

мів. Останньою у цьому блоці є восьма глава, що оповідає про два рукописи, які репрезентують англійську анналістику першої третини XII ст.

Дев'ята, остання, глава книги повертає читача з Англії до Русі і нагадує про компаративістичний характер праці. У цій главі Т.В. Гімон намагається охарактеризувати основні способи роботи давньоруських літописців (ведення записів, компілювання, редагування) «у світлі англосаксонських паралелей». У цьому має втілюватись головна задача історичного порівняння — зробити об'єкт зрозумілим. Лакуни у знанні про один об'єкт (у нашому випадку — руське літописання) заповнюються знаннями про інший — обраний для зіставлення (тут — давньоанглійська анналістика). Проте, зворотнім боком порівняльного підходу є мимовільна або й свідомо підгонка рис об'єктів. Так, автор симпатизує тій схемі ранньої історії руських літописів (і такому її формулюванню), яка має найбільше спільного зі схемою давньоанглійського історіописання. Наприклад, на думку Т.В. Гімона, праці Беди Достославного у руській історії «відповідає» «Найдавніше Сказання». Між тим, факт розвитку історіописання у англосаксів на наративній основі не має жодної «юридичної сили» для історії Русі.

У розлогіх додатках до книги можна знайти допоміжні матеріали: список руських і англійських рукописів, що містять історичні тексти; переклад уривків англійських анналів; реконструкція складу *Вустерських анналів*; руські та англійські тексти списків правителів (англійських королів і єпископів / руських князів, посадників та ієрархів) та генеалогій; відомості про основні центри книжності ранньосередньовічної Англії. Вони повинні, серед іншого, продемонструвати типологічну схожість руських та англійських історичних текстів.

Праця споряджена покажчиками імен та географічних назв, ілюстраціями та картами. Зручна у використанні (попри значний обсяг) і заснована на широкому обсязі джерел та історіографії, праця Т.В. Гімона стане корисним надбанням для дослідників середньовічного історичного письменства.

В. А.

Бондарь К. В. *Повести Соломонова цикла: Из славяно-еврейского диалога культур*. Харьков: Новое слово, 2011. 156 с.

Книга харківського дослідника, присвячена повістям Соломонова циклу, покликана охопити це дещо умовно цілісне джерело (виокремлюване у середньовічних слов'янських текстах з *палей* та різноманітних збірників, а в середньовічних іудейських — з *Талмуду*, *мідрашів* та ін.) у його цілісності.

Традиційна перша історіографічна глава поділена на 2 розділи: 1.1 «Повести о Соломоне в классическом литературоведении» (6–14) та 1.2 «Повести о Соломоне в исследованиях второй половины XX — начала XXI вв.» (14–21).

Остання починається з аналізу праці А.Я. Борисова 1942 р. і закінчується оглядом сучасних праць А.А. Алексєєва, А.А. Турілова та ін.

У другій главі: «Повести о Соломоне: вопросы истории текста», — розглядається археографія Соломонова циклу (2.1, 22–30), де вміщено огляд попередніх видань, коротку характеристику використаних автором 12 рукописів та деякі спірні питання історії *палей* — давньоруських збірників біблійного та хронографічного наповнення. У розділі 2.2 «Текстологические особенности повестей цикла» (30–38) знаходимо зауваження з приводу мови слов'янських текстів та розташування складових (повість про Кітовраса, Суди Соломона, та ін.) у збірниках. Зокрема, порівнюється склад цієї частини найдавнішої *Барсівської* (прото-) хронографічної *палеї* з пізнішими рукописами. У розділі 2.3 «Состав источников древнерусских повестей» (38–41) йдеться про джерела давньоруських апокрифів про Соломона у середньовічній равіністичній літературі. Автор звертається до *Притч царя Соломона*, *Майсе-бух—Книги казок*, *Вавілонського Талмуду*, *мідрашів*.

Третя глава книги, «Повести о Соломоне в контексте иудео-славяки» (42–87), присвячена аналізу окремих повістей; на закінченні вміщено розділ, де аналізується генезис Соломонова циклу у давньоруській літературі (80–87).

Дуже цінними є додатки до книги, в яких подано слов'янські тексти (103–138) за текстом *Барсівської палеї*, з різночитаннями. Це: «Соломон и строители фараона», «Повесть о Китоврасе», «О двуглавом человеке», «О царице Савской», «О наследстве трех братьев», «О трех путниках», «О смысле женском», «О слуге и сыне», «О царе Адариане», «О похищенной царевне». Крім того, вміщено також переклади визначених автором єврейських джерел повістей (139–154).

Обрана автором складна тема, що потребує вивчення текстів «у контексті іудео-славяки», тобто, з двох напрямків — давньоруського та давньоєврейського — приводить до ряду цікавих знахідок. І вже точно не буде прісною для читача, в тому числі й з огляду на те, що для сучасної людини деякі елементи давньої «мудростної літератури» пов'язані з казковими сюжетами, хоча у давні часи вони були предметом поглиблених розмірковувань цілком серйозних вчених. Звичайно, в автора трапляються як вдалі, так і не цілком вдалі рішення, тим більше, що це його перша велика робота. З останніх можна назвати певну плутанину у визначенні хронографічних *палей*. Річ у тім, що дослідники ХІХ та поч. ХХ ст. писали лише про *Толкову палею*, де виокремлювали першу редакцію — власне *Толкову палею*, як вона уявляється зараз, та другу редакцію — *Повну хронографічну палею*. Але починаючи з робіт О.В. Творогова 1970-х рр., нині у науці чітко виокремлюються три пам'ятки: *Толкова*, *Повна хронографічна* та *Коротка хронографічна палеї* — кожна зі своїм складом (хоча частина фрагментів є спільною), особливостями укладення, та ін. Тому коли автор в описі використаних рукописів, серед яких є й *Повна*, й *Коротка хронографічна палеї*, пише про «звичайний палейний склад» (25), це виглядає певним

спрощенням. Деяко незвичними видаються окремі вирази, напр., «конвойное сопровождение» (від виразу «конвой рукопису», 33). Але поза тим, книга справляє приємне враження, і, сподіваюся, буде корисною для усіх гуманітаріїв, які цікавляться давньослов'янською книжністю.

Т. В.

Вовина-Лебедева В. Г. *Школы исследования русских летописей: XIX–XX в.* СПб, 2011, 928 с.

Книга петербурзької дослідниці В.Г. Вовіної-Лебедевої є масштабним дослідженням, де проаналізовано двохсотрічну історію вивчення літописів — найголовніших джерел давньоруської історії. Крім значної кількості публікацій, дослідниця залучила величезний обсяг архівних матеріалів. Більшість з них уперше введено до наукового обігу, зокрема опубліковано на сторінках книги. Це: робочі зошити вчених, документи наукових установ, листування. Автор не ставить за мету обійняти увагою абсолютно всіх дослідників літописання або усі погляди на його історію. Основними героями книги є переважно петербурзькі (ленінградські) дослідники, або ті, хто перебував під їхнім безпосереднім науковим впливом. Крім того, поза увагою лишаються сучасні вчені і дискусії. В.Г. Вовіна-Лебедева пише історію лише тих, хто уже «відійшов в історію».

Книга складається з чотирьох частин. Перша частина охоплює «довге дев'ятнадцяте століття» літописознавства. Початкова глава цієї частини оповідає про перші досвіди застосування до літописання «критичного методу», що виріс із європейської біблійної критики тексту. У центрі уваги знакові фігури раннього слов'янознавства: Й. Добровський та А.-Л. Шльоцер. Наступна глава присвячена розвитку російського літописознавства до кінця XIX ст., основним його напрямом та зв'язкам із «європейськими школами критики тексту». Значну увагу приділено методу «розшивки» літописних збірників/зводів, пов'язаному передусім з іменами П.М. Строева та К.М. Бестужева-Рюміна. У третій главі йдеться про генезу «методу О.О. Шахматова», витоки якого дослідниця шукає головним чином у порівняльному мовознавстві. Тут же докладно охарактеризовано схему історії літописання за О.О. Шахматовим. Дві прикінцеві глави цієї частини книги присвячені поширенню «методу Шахматова» на рубежі XIX–XX ст. та «першій хвилі» його обговорення.

У другій частині В.Г. Вовіна-Лебедева прагне розповісти про «спадок Шахматова» у першій половині XX ст. Насправді ж тут зібрано студії і про адептів «методу Шахматова» (М.Д. Присьолкова, В.О. Пархоменка, С.Ю. Перфецького), і про його опонентів. Серед останніх переважно йдеть-

ся про вчених «школи В.М. Перетца»: О.І. Соболевського, І.П. Єр'оміна, С.О. Бугославського. Окрема глава виділена для характеристики літописознавчого доробку В.Л. Комаровича та Д.С. Ліхачова (його автор розглядає як учня Д.І. Абрамовича та згаданого В.Л. Комаровича).

Третя частина повністю присвячена одному вченому — М.Ф. Лаврову. В.Г. Вовіна-Лебедева фактично повертає із забуття талановитого літописознавця, якому довелося жити й працювати у вкрай несприятливій 20–30-і роки ХХ ст. Цю частину розбито на три глави. У першій йдеться про участь Лаврова у групі з видання літописів 1936 р.; також розкрито інституційні основи діяльності групи та долі її членів після ліквідації групи. Друга глава сконцентрована власне на особливостях «методу Лаврова» і його поглядах на історію літописання, зокрема й на ставленні до О.О. Шахматова. Нарешті, у цій же частині книги вміщено реконструкцію задуманої, але не опублікованої книги Лаврова з історії літописання. Основу реконструкції складають систематизовані нотатки з робочих зошитів Лаврова, імовірно, чернетки до майбутньої книги, супроводжені коментарями автора.

Четверта частина книги — про істориків, дослідників літописання, середини — другої половини ХХ ст. Їх В.Г. Вовіна-Лебедева відносить до двох великих шкіл: М.Д. Присьолькова (А.М. Насонов, Я.С. Лур'є, К.М. Сербіна) і С.В. Бахрушина (Л.В. Черепнін, М.Н. Тихомиров). Наприкінці книги «Вместо заключения» автор пропонує аналіз проектів видань літописів у ХХ ст.

Праця містить зручний список використаних джерел та літератури, іменний покажчик та покажчик літописних пам'яток. Великий обсяг матеріалу (і самої праці) завжди вимагає від автора введення ключових понять, одиниць систематизації. Такими, рамковими, поняттями для В.Г. Вовіної-Лебедевої служать «школа» і «метод». Проте, досягнути строгості у приписуванні певного дослідника до однієї визначеної школи або у характеристиці одного, притаманного цій школі, методу не вдається. І «школи», і «методи» виявляються дещо аморфними. Зате справжніми героями книги є конкретні дослідники, їхні наукові проекти та практики. Безперечною заслугою автора є простеження спадковості між вченими, розкриття зв'язків між різними інтелектуальними течіями. Глибока увага до біографій літописознавців сприяє тому, що вони розкриваються перед читачем не як манекени, носії тих чи інших методів, а як живі люди зі своїми уподобаннями та нелегкими (а іноді і трагічними) долями.

Грунтовна і добре написана, книга В.Г. Вовіної-Лебедевої неодмінно стане у пригоді усім дослідникам давньоруського літописання, джерелознавства, історіографії, а також зацікавленим інтелектуальною історією та історією науки.

В. А.

Джаксон Т. Н. *Исландские королевские саги о Восточной Европе. Тексты, переводы, комментарий. Издание второе, в одной книге исправленное и дополненное*. М.: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2012, 779 с. [*Древнейшие источники по истории Восточной Европы*]

Черговий том, започаткованої в 1977 р. академічної серії «Древнейшие источники по истории Восточной Европы» (до 1993 р. — «Древнейшие источники по истории народов СССР») являє собою виправлене і розширене перевидання опублікованих автором раніше трьох випусків «Ісландських королівських саг». Перший із них (Джаксон Т.Н. *Исландские королевские саги о Восточной Европе (с древнейших времен до 1000 г.)*. Тексты, перевод, комментарий. М., 1993) включав фрагменти саг, у яких відбилася історія Норвегії з найдавніших часів по 1000 р. У другому (Джаксон Т.Н. *Исландские королевские саги о Восточной Европе (первая треть XI в.)*. Тексты, перевод, комментарий. М., 1994) було вміщено всі наявні варіанти *Саги про Олава Святого*, славетного норвезького конунга (1014–1028 рр.) Олава Харальдссона. У третьому (Джаксон Т.Н. *Исландские королевские саги о Восточной Европе (середина XI — середина XIII вв.)*. Тексты, перевод, комментарий. М., 2000) представлено решту скандинавських саг про норвезьких конунгів.

Матеріал, вміщений у новому виданні організовано в одинадцять розділів, у яких послідовно розглядаються ісландські королівські саги, що змальовують діяння норвезьких конунгів, аналізуються наявні у них свідчення про народи Східної Прибалтики, Київської Русі і російської Півночі. До публікації оригінальних текстів Т.М. Джаксон відібрала кращі критичні видання саг, оснастивши їх власним перекладом.

Не зовсім ясні місця цих текстів знайшли своє пояснення в *Коментарях*. Тут також розкривається зміст історичних реалій саг, інформація яких зіставляється з даними інших писемних джерел та наявними матеріалами археологічних досліджень. Своєрідним продовженням коментарів є підготовлений автором *Етнографічний довідник*, який складається із розгорнутих статей, присвячених поясненню всіх східноєвропейських топонімів, що згадуються в опублікованих у книзі джерелах.

Високу культуру видання демонструють ретельно укладені іменний та етнографічний покажчики. Бібліографічний блок монографії складає доволі повний і об'ємний (656 — 719) перелік використаних джерел та наукової літератури.

Опублікований Т.М. Джаксон компендій є добрим путівником світами ісландських королівських саг, який стане у великій пригоді усім, хто займається середньовічною історією та археологією Східної Європи.

Jonathan Shepard, *Emergent Elites and Byzantium in the Balkans and East-Central Europe* (Ashgate Variorum, 2011), 434 p. [*Variorum Collected Studies Series*: CS 953]

Нова книга проф. Джонатана Шепарда являє собою колекцію статей, написаних впродовж останніх тридцяти років і сфокусованих на проблемах інтеграції політичних еліт варварських суспільств Центрально-Східної Європи до візантійської ойкумени. Згідно редакторської політики серії *Variorum*, тексти подаються у тому вигляді, як вони були опубліковані раніше, із збереженням старої пагінації, що є вірним рішенням, бо ж завжди допомагає знайти предмет пошуку. Всі доповнення і виправлення до текстів поміщені окремо, як й додаткова бібліографія до них (1–13, 1–25). Загалом, із 12-ти статей, які увійшли до книги, лише три спеціально приділені ранній Русі, однак принагідно, проблеми давньоруської історії розглядаються й в інших роботах.

У вступі «Центри старі і нові», автор зупиняється на головній ідеї дослідження, її реалізації на прикладі змісту відібраних текстів. Першою з студій є «Візантійські місії» (свого часу опублікована в *The Oxford History of Byzantium*, ed. C. Mango (Oxford, 2002), 230–247).

Наступні нариси «Слов'яни і болгари» (вперше: *The New Cambridge Medieval History*. Vol. II: с. 700–с. 900, ed. R. McKitterick (Cambridge, 1995), 228–248), «Симеон Болгарський — миротворець» (вперше: *Годишник на Софійския университет* 3 (1989), 9–48), «Правитель як інструктор, пастор і мудрець. Лев VI та Симеон Болгарський» (вперше: *Alfred the Great. Papers from the Eleventh-Centenary Conferences*, ed. T. Reuter (Aldershot, 2003), 339–358), «Незвичайний шлюб. Марія Лакапіна і Петро Болгарський» (вперше: *The empress Thephano. Byzantium and the West at the turn of the first millennium*, ed. A. Davids (Cambridge, 1995), 121–149) присвячені болгаро-візантійським взаєминам, у тому числі матримоніальним стосункам, війнам і торгівлі, копіюванню візантійської риторики та імітації візантійської політики. Всі вони не так давно були перекладені на болгарську і включені до іншої книги Джонатана Шепарда, *Неспокойны съседи. Българо-византийска конфронтация, обмен и съжителство през средните векове*, прев. от англ. Любомир Генев (София, 2007). Наступні роботи «Візантія і кочівники степу: угорський вимір» (вперше: *Byzanz und OstMitteleuropa 950–1453*, ed. G. Prinzing und M. Salamon (Wiesbaden, 1999), 55–83) та «Візантійські автори про угрів в IX–X ст.» (*The Annual of the Medieval Studies at the Central European University* 10 (2004), 97–123) стосуються нечастих повідомлень про угрів у візантійській літературі. Цілком справедливими є спостереження автора над архаїзацією етнонімів візантійськими авторами, що кожен раз змушує прораховувати всі можливі ідентифікації, коли мова йде про «турків» у візантійській літературі.

Не менш цікавими видаються й інші статті про листи візантійського інтелектуала Іоанна Цеца та «молодих варварів» довкола імператорського двору (видані вперше: *Byzantinische Forschungen* 6 (1979), 191–239, і *Byzantine Style, Religion and Civilization. In Honour of Sir Steven Runciman*, ed. E. Jeffreys (Cambridge, 2006), 135–158) та особливо «Вінці від василевса, вінці від неба» (вперше: *Byzantine et Slavica Cracoviensia, V. Byzantium, New Peoples, New Powers: The Byzantine-Slav Contact Zone form the Ninth to the Fifteenth Century* (Cracow, 2007), 139–159), де автор аналізує можливості трансляції певних інсигній з Константинополя до «неспокійних сусідів». В іншій статті: «Навернення і устрій у порівнянні: Русь і Польща близько 1000 р.» (вперше: *East-Central and Eastern Europe in the Early Middle Ages*, ed. F. Curta (Ann Arbor, 2005), 254–282), — Джонатан Шепард спробує застосувати порівняльну перспективу для кращого розуміння навернення русів до християнства і християнізацію Русі. Незважаючи на відомі ризики такого підходу, все ж цікавими видаються спостереження автора над конструкцією прикордоння (266), сакральними центрами влади (260) та ін.

В останній роботі «Оттон III, Болеслав Хоробрий і «святкування» у Гнезно 1000 р.: декілька можливих висновків щодо тези професора Поппе стосовно нащадків Анни Порфірородної» (*Byzantium and East Central Europa*, ed. G. Prinzing, M. Salamon and P. Stephenson (Cracow, 2001), 27–48 [*Byzantina et Slavica Cracoviensia* 3]), автор звертається до відомих гіпотез проф. Анджея Поппе («візантинізації» київського двору, «візантійської реформи» і походженні князів Бориса і Гліба та ін.), які він загалом приймає, хоча із певними застереженнями. На його погляд, «візантійська реформа» проливає світло на взаємини Болеслава Хороброго і Оттона III. Цьому аспекту автор приділяє окремий підрозділ «Зустріч у Гнезно у світлі тезисів Поппе» (39–41). Попри знаність більшості досліджень для вченого співтовариства, зібрання їх в одному томі є цілковито виправданим кроком, який дозволяє не лише прослідкувати еволюцію думки автора щодо вкрай складних проблем, але й поглянути на ранню історію Русі у порівняльній перспективі.

О. Ф.

Пичхадзе А. А. *Переводческая деятельность в домонгольской Руси: лингвистический аспект*. М.: «Рукописные памятники Древней Руси», 2011. 408 с.

Пропоноване дослідження А.А. Пичхадзе у своїй основі має текст докторської дисертації «Языковые особенности переводных памятников письменности XI–XIII вв., содержащих восточнославянские лексические элементы», захище-

ної минулого року у Інституті російської мови ім. В.В. Виноградова РАН. Отож книга не позбавлена дисертаційних «слідів», у першу чергу, це стосується її структури і стилю. Обрана проблема належить до напрочуд дискусійних і часто зводиться до вибору між крайнощами: тверджень про відсутність перекладів з грецької, виконаних на Русі, або ж констатації численних перекладацьких шкіл, які працювали впродовж століть. У вступі, А.А. Пічхадзе пропонує більш виважений підхід, справедливо критикуючи гіпотези Френсіса Томсона про відсутність таких перекладів і перекладацьких шкіл, однак нічого не згадує про аналогічну полеміку між А.А. Алексеевим і Горасом Лантом. Головна ідея дослідження полягає у пошуку лексичних русизмів у пам'ятках перекладної літератури. Такий список свого часу уклав А.А. Соболевський, тому завданням А.А. Пічхадзе є не лише його корекція, але й повне обґрунтування.

У першому розділі «Обзор переводов, содержащих восточнославянские элементы в лексике» (18–50), автор зупинилася на переліку перекладних пам'яток, у яких фіксуються лексичні русизми; подається їх огляд від *Життя Василя Нового до Історії Іудейської війни* Іосифа Флавія. У другому розділі «Предварительная группировка переводов, содержащих восточнославянские элементы в лексике» (51–82), А.А. Пічхадзе робить спробу попереднього групування перекладів з лексичними русизмами, серед яких зазначає ряд груп, перша з яких — «переклади, які містять південнослов'янізми», зокрема, підгрупа *Хроніки* Георгія Амартола, друга — «Студійський устав і переклади, які не містять південнослов'янізми». У наступній частині «Восточнославянские лексические элементы в переводных памятниках» (83–160), автор наводить список запозичень, у тому числі й скандинавських, що очевидно слугує важливим аргументом для підваження гіпотези Томсона-Ланта. Важливими тут є підрозділи «Східнослов'янські словотворчі моделі» (144–152) і «Відмінності у вживанні русизмів» (152–160). Далі автор переходить до особливостей перекладу, тобто грецько-слов'янських відповідностей, які представлені у розділі «Греческо-славянские соответствия в памятниках восточнославянской группы и Студийском уставе» (161–230). В інших розділах «Лексические особенности памятников восточнославянской группы и Студийского устава» (231–314) та «Грамматические особенности переводов с греческого, содержащих восточнославянские элементы в лексике» (315–349), А.А. Пічхадзе пропонує співставлення повних покажчиків до пам'яток східнослов'янської групи і *Студійського устава*. Автор приходить до висновку, що «лише невелика частина текстів позбавлена специфічної південнослов'янської лексики і може бути із впевненістю атрибутована східнослов'янським перекладачам». До цієї групи, згідно дослідження А.А. Пічхадзе, належать переклади *Життя Василя Нового, Александрії, Життя Андрія Юродивого, Пчелы, Історії іудейської війни*, а також *Повість про Акіра Премудрого* та, з певними застереженнями, цикл із шести чудес Миколая Мирлікій-

ського. Без сумніву, дослідження А.А. Пічхадзе являє собою суттєвий крок вперед у порівнянні із попередніми пошуками і стимулює нові.

О. Ф.

Анисимова Т. В. *Хроника Георгия Амартола в древнерусских списках XIV–XVII вв.* М.: Индрик, 2009, 464 с.

Книга посвящена истории рукописей важнейшего источника древнерусского историописания — первого славянского перевода *Хроники Амартола*. Основная часть состоит из трех глав, в свою очередь, подробно поделенных на параграфы.

В 1-й главе «Историография» (с. 15–40) рассматривается история изучения *Хроники*: ее византийского текста (с. 15–19), славяно-русского перевода (с. 20–27), а также предшествующих работ о текстуальной истории списков и выдержек из Амартола в летописях и хронографах (с. 28–40).

Вторая глава «Археографическое исследование» (с. 41–210) построена исходя преимущественно из хронологического принципа. Сначала рассматриваются древнейшие пергаменные списки *Хроники* XIV — первой пол. XV вв. (в том числе, знаменитый *Троицкий*, с. 41–88), затем списки XV — начала XVI вв.: *Егоровский*, *Архангельский*, *Уваровский* и еще 11 списков (с. 89–147), далее описаны рукописи XVI — первой пол. XVII вв. (*Чудовский*, *Ундольского*, *Супрасльский* и др., всего 8); и включают главу «Сведения о списках *Хроники* Георгия Амартола в монастырских книжных описях» (с. 197–210).

Третья глава «Редакции славяно-русского перевода *Хроники* Георгия Амартола (в отдельных списках памятника)» (с. 211–315) включает «Общую классификацию редакций» (с. 211–214) и раздел, посвященный «Первой редакции», сохранившейся в *Троицком*, *Эрмитажном* и *Синодальном* списках (с. 214–222). Далее исследуется «Вторая редакция, ее ранняя разновидность (группа Б) и исправленная версия (группа А)», (с. 223–242); «редакции группы А: подгруппы А₁, А₂...» (с. 243–257); а также «Хронографическая редакция» (с. 258–274). В этом последнем разделе о чрезвычайно важном для древнерусских памятников хронографическом виде текста много внимания уделено одному из поздних памятников — хронографу XVII в., обозначенному исследовательницей как «Хронограф особого вида в списке 1691 г.», хотя не обойдены вниманием и иные рукописи, в том числе, интереснейший *Кирилло-Белозерский* список третьей четв. XV в. Завершают главу «Текстологические таблицы» с разнообразными материалами (с. 275–315). В монографии помещены также несколько приложений: Приложение 1 «Список сюжетов текстовых миниатюр *Троицкого* списка (с. 320–329); Приложение 2

«Хронограф особого вида в списке 1691 г.» (текст, с. 330–389, сравнительная табл. фрагментов хронографа 1691 г., *Троицкого* хронографа XIV в. и палей, с. 390–396); список источников и литературы; указатель списков *Хроники Георгия Амартола* (с. 414–416); иллюстрации (с. 417–463).

Исследование чрезвычайно информативно, и, несомненно, полезно для всех интересующихся хронографическим и историческими древнерусскими текстами, фундаментальным является кодикологическое исследование.

Т. В.

Власть и общество в литературных текстах Древней Руси и других славянских стран (XII — XIII вв.). Отв. ред. Б.Н. Флоря. М.: Знак, 2012, 328 с., илл.

Розрізнення *влади* і *суспільства* як протилежних і переважно протиставлених одне одному феноменів, між якими точиться прихована, а часом і відкрита, боротьба — продукт новітньої європейської політичної думки. Що суспільство може не співпадати із державою, що його, суспільства, інтереси можуть відрізнятись від інтересів традиційних держав, а часом входить з ними у нерозв'язний конфлікт, що, нарешті, сама легітимність держави коріниться у суспільстві і його санкції, — все це теми, що виникають у політичній філософії Просвітництва. Сучасний інтерес до проблеми влади і суспільства живиться ліберальним дискурсом *громадянського суспільства*, яке — переважно в образі «неурядових організацій» — має виступати партнером, суперником чи навіть суддею *держави*.

Середньовіччя формулювало свої запитання інакше. Воно напружено розмірковувало над проблемою співвідношення між *церквою* і *державою*. А кінцевою метою обох, середньовічна «політологія» вважала не забезпечення добробуту громадян, їх прав і свобод, а спасіння людства.

Усе це чудово знають історики Середньовіччя. Однак бажання «актуалізувати» свої дослідження за рахунок сучасних контекстів часом виявляється непереборною спокусою.

Дослідницький колектив рецензованої книжки, як зазначається у передмові, «поставив собі за мету прослідкувати осмислення взаємин влади і суспільства в усьому обширному регіоні Європи, який займали слов'янські народи». У книзі знайдемо нариси про Друге Болгарське царство, Сербію кінця XII–XIII ст., Хорватію та Далмацію, Польщу «на переломе от раннего к развитому Средневековью», Чехію XII ст. та Русь. Чому спільним знаменником для різноманітних політичних ідеологій і практик держав Центральної та Східної Європи, а також Балкан обрано слов'янські діалекти населення

(«мовчазної більшості»), нам не роз'яснять. Іронія полягає ще й в тому, що книжка досліджує не стільки реальні феномени, скільки їх відображення в «літературних текстах», переважна більшість яких написана як раз не слов'янською мовою. Отож залишається припускати, що за давньою звичкою до Русі долучили «країни соціалістичної співдружності».

Шість окремих нарисів, крім того, не супроводжуються жодним підсумковим розділом, який розтлумачив би нам, яке нове розуміння виникає від зіставлення, скажімо, «візантінізуючого» Другого Болгарського царства із пізньою державою П'ястів. Чи хотіли нам натякнути на якусь глибинну спільність процесів та їх «осмислень», чи, навпаки, підкреслити радикальну відмінність? Очевидно, автори вважали, що уроки паралельного викладу шести традицій самоочевидні чи достатньо повно викладені у «Вступі». У цьому останньому, втім, знаходимо лише *невнятные* твердження про «постепенное превращение дружинников в феодалов-землевладельцев»; про те, що «изменения общественного строя происходили далеко не мирным путем»; що спостерігалися «конфликты между приверженцами старых и новых порядков». Центральне ж для книги теоретичне твердження представлено, наприклад, наступним чином: «Столкновения на поле брани сопровождались идейной борьбой [...] Итогом этой борьбы стало осмысление произошедших перемен и выработка соответствующих новым общественным условиям представлений о роли и месте власти в обществе [...]».

Для дослідників Давньої Русі найбільший інтерес, безумовно, становитимуть нариси, присвячені традиціям, далеким від їхнього фаху. Натомість найбільший у книзі розділ про Русь (Б.Н. Флоря. «Представления об отношениях власти и общества в Древней Руси (XII — начало XIII вв.)», 9–124) розчарує до болю знайомим набором сюжетів і тем та до сліз — ідей та інтерпретацій. Зрештою, від оглядового за призначенням тексту і не варто було б очікувати принципової новизни. На захист автора треба сказати, що самі джерела не дозволяють досліднику скільки-небудь урізноманітнювати своє дослідження, змушуючи вкотре звертатися до тих самих (неодноразово інтерпретованих попередниками) текстів, доходячи до тих самих (неодноразово дійдених) висновків. Джерела нечислені і «не про те». Отож метода автора традиційна: *вчитувати* у літописні повідомлення політичну науку, в рамках якої, на думку сучасного дослідника, мав би інтерпретувати події давній літописець. Метода не бездоганна, але кращої не придумано: від Русі не залишилося текстів, котрі б трактували тему «влади і суспільства» (або хоча б «влади») у скільки-небудь теоретичному ключі. За таких скрутних обставин (коли з відчаю доводиться апелювати навіть до *Слова о полку Игоревім*), вражає відсутність обговорення чи не єдиного давньоруського тексту, де зроблено спробу теоретичного обговорення природи князівської влади і місця князя у суспільстві: *Послання про ніст* митрополита Никифора до Володимира Мономаха. Та й у відборі літописних текстів можна було б про-

явити більшу вигадливість. Наприклад, цілковито відсутні в тексті навіть згадки про емблематичні панегірики князям з *Київського літопису*, а саме в них літописець намагався донести свої ідеї щодо праведного володаря, його обов'язків і — коли вже на те пішло — його «місця в суспільстві».

Якщо у наборі сюжетів дослідник, справді значною мірою невилітний, то у відборі спеціальної літератури необмежений нічим, крім групової солідарності. Історіографічний багаж розділу переважно старий, а часом і застарілий. Так, обговорюючи джерелознавчі аспекти свого огляду, автор спирається на давні праці М.Д. Присьолкова, А.М. Насонова, Б.О. Рибаківа, поділяючи з ними й усі «теоретичні» уявлення про природу літописання: про його «світський» та «придворний» характер, про політичну кон'юнктуру як критерій для розрізнення різночасових шарів у літописі, про атрибуцію певних ділянок літопису різним авторам на підставі «ідеологічних уподобань» тощо. Натомість новітні дослідження над *Київським літописом* (наприклад, спостереження про первинність тексту типу *Лаврентіївського* щодо *Іпатіївського* для XII ст., або текстологічні докази виникнення *Київського літопису* на початку XIII ст.), залишилися цілковито невідомі. Подібні приклади, коли згадано вторинні й компілятивні праці, але замовчано методологічно новаторські, можна множити. Треба гадати, відсутність історіографічної допитливості й опора лише на «домашні заготовки» значною мірою зумовили й банальність змісту.

Н. Н.

Звагельський В.Б. *Історична географія Лівобережної України доби Середньовіччя (в контексті досліджень «Слова о полку Ігоревім»)*. К., Суми: Сумський державний університет, 2010, 236 с.

Попри нескінченні дискусії про автентичність *Слова о полку Ігоревім* й дедалі зростаючу зневіру у достовірність змальованих у ньому подій, ця пам'ятка продовжує збуджувати інтерес дослідників, провокуючи їх на вивчення найрізноманітніших аспектів історії та культури Київської Русі.

У монографії В.Б. Звагельського розглядаються історико-географічні питання, пов'язані із маршрутом походу військ новгород-сіверського князя Ігоря Святославича углиб Половецького Степу навесні 1185 р.

На основі аналізу свідчень давньоруських літописів, писемних джерел XIV–XVII ст., даних археологічних та топонімічних матеріалів автор здійснив комплексний аналіз історико-географічної номенклатури Дніпровського Лівобережжя. Це дозволило йому локалізувати сухопутні комунікації регіону,

виявити середньовічні шляхи і броди регіону й відтворити географічну декорацію подій, описаних у *Слові*.

В. Б. Звагельський вмотивовує, що *Поле*, яке згадається у *Слові* («...загородите Полю ворота») є назвою власною реального географічного простору, що в цій місцевості співпадає із ділянкою магістралі Київ-Булгар, раніше відомим під назвою Бакаєвого. Загадку *Шеломянь* автор ототожнює з Більським городищем скіфського часу (Гелон античних авторів) і «довколишньою місцевістю» Середньої Ворскли. Саме вона і була, на думку автора, кінцевою точкою маршруту полків Ігоря Святославича.

В. Р.

Гордиенко Э.А., Семячко С.А., Шибяев М.А. *Миниатюра и текст: К истории Следованной псалтири из собрания Российской национальной библиотеки F.I.738*. СПб.: Издательство «Пушкинский Дом», 2011, 248 с., илл.

Анотована монографія присвячена різнобічному дослідженню рукопису Слідованого Псалтиру XV–XVI ст., який зберігається у Російській національній бібліотеці (F.I.738). Ідея цього видання, як зазначають у передмові автори (с. 4), виникла із бажання опублікувати мініатюри з рукопису. І це не дивно — рукопис містить більше двадцяти прекрасних мініатюр. Книгу розпочинає передмова (с. 4–6), у якій коротко викладається майже детективна історія описів збірки кінця XIX ст. із зникненням аркушів. Автори визначають збірку як конволют, а відтак, задаються питаннями співвідношення різних частин рукопису та мініатюр. Як пов'язані текст та мініатюри? Однак, головною метою книги автори вважають відповідь на питання: що собою являє ця збірка? Саме воно і зумовило структуру книги. У першому розділі «Кодикологические особенности рукописи» (с. 7–41) М.О. Шибяєв подає загальний опис рукопису (с. 7–8), опис 18 філіграней, присутніх у збірці (с. 8–9, публікація фотографій філіграней — с. 25–41), аналіз почерків рукопису (с. 9–10), аналіз стильових рішень мініатюр та оздоблення рукопису (с. 11–12), а також загальні коментарі до датування частин рукопису. До цього розділу додана кодикологічна схема кодексу (с. 14–23), у якій зведено й усі вказані особливості (філіграні, манери письма, мініатюри та завіси, кирилична нумерація зошитів). Схема розташування мініатюр та завіс у кодексі представлена у окремій таблиці (с. 24).

Друга та третя частина належать перу С.О. Семячко та присвячені змісту збірки. Друга частина являє читачу таблицю, у якій зміст аналізованої збірки постає порівнюється із текстами інших подібних збірок (с. 42–123). До порівняння у деяких випадках додаються коментарі. У третій частині «Руко-

пись F.I.738 как сборник постоянного состава» (с. 124–161) С.О. Семячко аналізує текст з огляду на характер збірки, його джерела та походження. У першому параграфі третьої частини (с. 124–137) дається визначення збірки, відзначається складність вивчення Слідованого псалтиру як збірки постійного складу, детально аналізується зміст кожної частини рукопису F.I.738, крім того, рукопис порівнюється із іншими подібними збірками. Окремо виділяється співставлення Слідованого псалтиру та збірки «Старчество» (с. 137–152). Джерелам та походженню пам'ятки присвячено останній підрозділ третього розділу (с. 152–160). Заключним підрозділом даної частини є чіткі висновки, які підводять читача до четвертого розділу, що присвячений мініатюрам.

Отже, четвертий розділ авторства Е.О. Гордієнко цілком присвячений мініатюрам рукопису (с. 162–205). У розділі аналізуються усі мініатюри (іконографія, розташування на сторінці тощо), заставки та розшифровуються усі написи, що оточують мініатюри, або включені у них. Встановлюються зв'язок між текстом та мініатюрами. Між сторінками 176–177 можна побачити кольорові репродукції аналізованих мініатюр.

До книги входять два додатка: публікація тексту передмови до біблійських пісень (с. 208–226) та «Образец построения Псалмов избранных на разные случаи жизни» (с. 227–228). Список використаних рукописів, список ілюстрацій та скорочень завершують книгу.

Анотована книга стане у пригоді дослідникам історії книги, історикам, філологам та мистецтвознавцям.

К. К.